

Het Historisch Materialisme

DOOR

ANT. PANNEKOEK.

I.

De plaats, die de menschelijke geest in het Historisch Materialisme inneemt, vormt het meest bestreden en minst begrepen punt in deze leer. Dit ligt voor een deel wel aan de formuleering. Een formuleering is een harde, preciese begripskombinatie, en zooals een zuiver begrip nooit de rijke veelheid van de werkelijkheid kan weergeven, zoo kan een formuleering nooit de veelzijdige samenhang in de werkelijke wereld uitdrukken. Wie zich alleen aan de formuleering houdt, kan in subtiele uitpluizing der begrippen, zonder het te bemerken, steeds verder van de levende werkelijkheid afdwalen. Wie het H. M. wil kennen, moet steeds de formuleering beschouwen als korte regel om de betrekkingen in de werkelijkheid te begrijpen.

Het historisch materialisme is in de eerste plaats een verklaring, een opvatting van de geschiedenis, speciaal van haar groote gebeurtenissen, de groote bewegingen der volkeren, de groote omkeeringen van de maatschappij. Al dit geschiedkundig gebeuren bestaat uit handelingen van menschen, menschen die hun wereld veranderen of trachten te veranderen. Waardoor werden zij gedreven? Verklaring van de geschiedenis beteekent dus verklaring van de drijfveeren, de oorzaken, die de menschen deden handelen.

Dikwijls was het direkte nood, de ijzeren greep van de honger, de aan alle levende wezens eigen drift tot zelfbehoud. Hoe vaak is het in de geschiedenis voorgekomen, dat de massa's door de honger in opstand kwamen en zoo een stoot gaven aan de revoluties! Maar daarnaast komen ook andere motieven voor, die de klassen tot actie drijven en hun daden bepalen: algemeenere, abstrakte, zoogenaamd ideëele motieven, die dikwijls tegen het direkte zelfbehoud en het eigenbelang ingaan en tot geestdriftige zelfopoffering in staat stellen.

In de strijdende klassen leven diepere gedachten en gevoelens, algemeene opvattingen over wat goed is en noodig voor de wereld, ideeën en idealen, die in leuzen kort samengevat worden; en deze bepalen voor hun eigen bewustzijn hun daden. Men geeft deze motieven wel door allerlei algemeene benamingen weer: vrijheidszin, vaderlandsliefde, behoudzucht, ontevredenheid, slaafsheid, revolutiegeest e.d. Maar het is duidelijk, dat deze namen op zich zelf geen verklaring geven.

Het materialisme van Marx' geschiedenisverklaring beteekent niet een ontkenning van deze geestelijke motieven, maar het terugbrengen van deze motieven tot materiele oorzaken, tot de werkelijke verhoudingen van de menschenwereld. Wij noemen deze werkelijke verhoudingen materieel in den zin van objektief te konstateeren, waarneembaar, in tegenstelling tot subjektieve voorstellingen, niet in den zin van stoffelijk tegenover geestelijk. Er is dikwijls gezegd, dat de werkelijkheid in de menschenwereld toch hoofdzakelijk van geestelijke aard is, omdat de mensch in de eerste plaats een willend en denkend wezen is; overal in de maatschappij en in de politiek bestaan de betrekkingen tusschen de menschen alleen, doordat zij er zich meer of minder van bewust zijn, door middel van hun bewustzijn, hun gevoel, hun weten, hun wil. Deze tegenwerping gaat buiten het H. M. om. Wij wijzen er op, dat overal waar in de maatschappij menschen in kontakt komen, reële, werkelijke verhoudingen daar achter staan, die, mogen zij er zich al of niet precies van bewust zijn, mogen zij ze goedkeuren, ze haten, ze erkennen of ze niet willen erkennen, er precies even reël om blijven. Achter alle strijd of vrede tusschen arbeiders en patroons staat de werkelijke toestand van verkoop van arbeidskracht door de arbeider aan de kapitalist; achter de strijd over vrijhandel of bescherming staat de reële verhouding van koper tot verkooper; achter de partijleuzen van democratie of hervorming staat de werkelijke verhouding van regeering tot onderdaan, van klasse tot klasse; elke wet is, behalve een stuk papier, de geformuleerde wil van de regeerenden, die de macht bezitten om hun wil door te zetten. Dit alles — mag men het geestelijk of stoffelijk noemen — is een objektief waarneembare, dus in de zin van Marx een materiele werkelijkheid.

De betrekkingen, die zoo tusschen de menschen bestaan, zijn niet willekeurig. Ze zijn hun gegeven, en zij hebben niet eens de vrije keuze, welke rol zij in dit geheel willen vervullen. Ze zijn hun gegeven door het economisch stelsel, waarin zij leven. De maatschappij, de gemeenschap waarvan de enkele mensch een deel is en waar hij zich niet buiten kan plaatsen, is een produktie-organisme;

het dient om voor de menschen alles voort te brengen, wat voor het leven noodzakelijk is — van welke aard dit ook moge zijn. In de eerste plaats moeten de menschen leven, dus heerscht boven alles oppermachtig het economisch organisme, dat dit leven verzekert; de betrekkingen, waarin het de menschen tot elkaar plaatst, zijn een zoo dwingende realiteit als het lichamenlijk bestaan van de mensch zelf; ze vervullen hun leven en bepalen hun gedachten met onweersstaanbaar geweld. Te meenen, dat men zich daarbuiten kan plaatsen, onafhankelijk, is hetzelfde als te meenen, dat een van het lichaam afgesneden deeltje zelfstandig kan leven. De uitdrukking van Marx, dat de ideeën en instellingen der menschen bepaald worden door de wijze, waarop ze hun levensonderhoud winnen, beteekent dus niet, dat ieder mensch altijd aan eten en drinken denkt; maar dat het produktieproces de menschen in bepaalde betrekkingen tot elkaar brengt, die hun leven vullen, dus ook hun denken, willen en voelen bepalen. Daarbij is te bedenken, dat in de geheele geschiedenis en ook nu nog het levensonderhoud niet verzekerd is, zoodat de zorg en de vrees voor gebrek als een nachtmerrie op de hersenen drukt en een breed uitslaan van de geest, een wijd uitvliegen van de gedachten belemmert. Een economisch systeem, dat deze zorg verbant en aan de menschheid een volkomen meesterschap geeft over haar levensvoorwaarden, zal nog steeds door zijn karakter het leven en de gedachten bepalen, maar hoeveel vrijer, wijder en zorgelooser zullen deze gedachten zijn!

Waarom zijn nu de eekonomische verhoudingen juist zooals zij zijn? De produktiewijze, die het zijn van ieder mensch bepaalt, is zelf een produkt van menschen; zij is door de menschheid in eeuwenlange werkzaamheid en ontwikkeling opgebouwd. Zoo bouwt ook ieder nu mee aan de verdere ontwikkeling. Zoekt men naar de hoofdelementen van deze ontwikkeling, de belangrijke krachten, die de produktiewijze vormen, dan vindt men de techniek en het recht. „Das Recht bestimmt die Wirtschaft”, aldus formuleerde Stammler zijn bestrijding van het Marxisme. Hier klinkt niet enkel de wensch van de jurist uit om zijn voorwerp van studie bovenaan te plaatsen, als het bepalende fundament der maatschappij. Er ligt ook de oude tegenstelling van het geestelijke en het stoffelijke in. De techniek omvat het stoffelijke element, het zichtbare bewegen van arm, van werktuig, van machine. Maar de tastbare arbeidspraktijk maakt nog niet de produktiewijze; dit doet eerst de regeling van de juridische vormen, waaronder gearbeid wordt. Niet het werktuig of de machine, maar de vrije arbeidsovereenkomst, de vrije warenruil, de vrije konkurrentie, de bedrijfsvrijheid maakten het kapitalisme. Dus het stoffelijke

element, het technisch procédé, wordt beheerscht en geleid door geestelijke betrekkingen, door rechtsregels; het geestelijke element, de wijze, waarop de menschen met hun wil en hun verstand hun onderlinge betrekkingen regelen, is primair. — Hierbij is nu al dadelijk op te merken, dat de tegenstelling van techniek tot recht niet samenvalt met die van stoffelijk en geestelijk; het recht is niet enkel regel, maar dwingende macht; het is niet enkel de formule van het wetsartikel, maar ook de sabel van de politieagent en de harde muur van de gevangenis; en over het geestelijk element in de techniek is nog te spreken.

Overigens is de stelling van Stammler juist. Kapitalistische produktiewijze is niet eenvoudig produktie met machines en in fabrieken, maar deze produktie onder de heerschappij van het privaatzet. De produktiewijze is een bepaalde techniek, geregeld door bepaalde rechts- of eigendomsvormen. Maar Stammler's stelling is niet de geheele waarheid. De beide factoren, techniek en recht, zijn niet gelijkwaardig. De techniek is een gegeven grondslag, door de menschelijke wil niet zoo maar te veranderen, terwijl het recht, de wet, binnen de wil der menschen ligt. Niet in hun willekeur: de menschen regelen hun betrekkingen, dus stellen hun recht vast, zooals het onder een bepaalde gegeven techniek noodig is, om de produktie mogelijk te maken en te ontwikkelen. De techniek van het kleine handwerk maakte de kleinburgerlijke produktiewijze mogelijk en noodig, en noopte de menschen, het privaatzet van produktiemiddelen, dat dit verzeerde, tot algemeen rechtsinstituut te maken. De groote machines maakten grootbedrijf noodig, en dreven de menschen tot het opheffen van alle belemmeringen der bedrijfs- en kontraktvrijheid, die de vrije ontplooiing der produktie tegenhielden; zoo ontstond uit de gegeven techniek en de daaraan aangepaste nieuwe rechtsvorm het kapitalisme. De techniek is dus de diepste grondslag; daarom is zij de belangrijkste produktiekracht, terwijl het recht tot de daarop rustende, daarvan afhankelijke bovenbouw behoort. Juist, omdat het recht de ekonomie bepaalt, daarom spannen de menschen zich in om recht en wet zóó te regelen, als voor deze bepaalde ekonomische bouw der maatschappij noodig is. Deze aanpassing van het recht aan de behoeften der techniek, ter verwezenlijking van een bepaald ekonomisch stelsel, loopt dus niet vanzelf en ineens, maar is een moeitevol proces van strijd der klassen. Het is zin en doel van alle politieke strijd en van alle groote revoluties; het socialisme is ook niet anders dan zulk een omvorming van recht en eigendomsvorm als past bij de rijpste ontplooiing der groot-industriele techniek.

De grondslagen van de maatschappij, de produktiekrachten, worden

dus nu hoofdzakelijk door de techniek gevormd — in primitieve maatschappijen spelen de natuuroomstandigheden een groote rol. Zij groeien tot steeds hooger volkomenheid op, doordat de arbeidspraktijk zelf de geest der menschen richt op de middelen, om deze arbeid te verbeteren of aan nieuwe behoeften te voldoen. De techniek bestaat niet enkel uit de stoffelijke machines, fabrieken, kolenmijnen en spoorwegen, maar ook uit de bekwaamheid om ze te maken en uit de wetenschap, waarop zij berusten. De natuurwetenschap, onze kennis van de natuurkrachten, onze bekwaamheid om er mee te werken en te rekenen, mag eveneens tot de produktiekrachten gerekend worden. In de techniek zit dus niet enkel een stoffelijk maar ook een sterk geestelijk element. Voor het Historisch Materialisme is dit ook vanzelfsprekend; want in tegenstelling tot fantastische abstrakties van burgerlijke filosofen plaatst het de levende mensch met al zijn lijfsbehoeften in het middelpunt van de ontwikkeling. In de menschen is het geestelijke en stoffelijke element tot een zoo vaste eenheid verbonden, dat men ze niet scheiden kan. Spreken wij van de menschelijke behoeften, dan zijn dit niet enkel behoeften van zijn maag, maar ook van zijn hoofd en zijn hart, en alle zijn stoffelijk en geestelijk tegelijk. In de menschelijke arbeid, ook de eenvoudigste, zijn het stoffelijke en geestelijke eveneens steeds vereenigd, en het is een kunstmatige abstraktie, ze te willen scheiden. Wel heeft deze abstraktie een historische zin; de maatschappelijke ontwikkeling met zijn arbeidsverdeeling en classescheiding maakte een deel van de geestelijke elementen van het arbeidsproces tot een afzonderlijke functie van bepaalde personen en klassen, en bracht vermindering van het volkomen mensch-zijn aan beide zijden. Zoo gewenden deze specialiteiten, de intellektueelen, zich er aan, om met hun werk al het geestelijke in tegenstelling tot het lagere stoffelijke te beschouwen en de organische en maatschappelijke eenheid van beiden over het hoofd te zien. Het spreekt van zelf, dat het beeld, dat zij zich van uit dit verdraaide gezichtspunt van het H. M. maken, geheel verkeerd moet zijn.

II.

De geschiedenis bestaat uit daden van menschen; hare verklaring berust op wat wij van de menschelijke werkzaamheid in het algemeen weten. De mensch staat als een organisme met bepaalde behoeften — de eischen van zijn voortbestaan — te midden van de natuuromgeving, waaruit hij deze behoeften moet bevredigen. Zijn behoeften en zijn omgeving werken op hem in; zij zijn de oorzaak van de hande-

lingen, waardoor hij zijn bestaan verzekert. Hij heeft dit met alle levende wezens gemeen; maar naarmate men op hooger ontwikkelingstrap in de organische wereld komt, schuift zich tusschen inwerking en bevrediging steeds meer een geestelijk element, een aandrift en een willen. In de menschelijke ontwikkeling komt hier een steeds meer overheerschend bewustzijn bij; mag nu en dan de nood de oorspronkelijke driften fel doen oplaaien als spontane wil, meestal neemt het proces zijn weg door de menschelijke geest en werkt door middel van de gedachte, de idee, de bewuste wil. De behoefte, die onmiddellijk gevoeld, en de omgeving, die waargenomen wordt, werken op de geest in en wekken daarin gedachten en doeleinden op; deze brengen het lichaam in aktie en bewerken de daden.

Voor het bewustzijn van de handelende menschen zelf is de gedachte, de idee de oorzaak van hun daden; zij vragen meestal niet, waar de gedachte vandaan komt. Zoo verklaart ook de ideologische geschiedschrijving de gebeurtenissen in de geschiedenis uit de ideeën der menschen. Dit behoeft dus niet onjuist te zijn, maar is altijd onvolledig; het blijft halverwege staan. Het Historisch Materialisme gaat terug tot de oorzaken, waaruit deze ideeën ontstonden: de maatschappelijke behoeften, die de door de maatschappij-vorm bepaalde meer ingewikkelde vormen zijn van de menschelijke levenswil. Een schitterend licht is in de historische werken van Marxistische schrijvers op die wijze over de groote gebeurtenissen in de geschiedenis verspreid. En toch hebben zij ook dikwijls een misverstand omtrent het H. M. in de hand gewerkt. Als zij met geweldige kracht de nadruk leggen op de materieele, ekonomische oorzaken van de omwentelingen, dan meent de weerstrevende intellektueel daartegenover te moeten volhouden: het is toch onbetwistbaar, dat de ideeën een grooten invloed hadden. Hij ziet niet, dat de historisch-materialistische verklaring, al springt zij in haar uitleg snel over die ideeën heen, om de grondoorzaak en het eindresultaat vast aan elkaar te binden, toch niet anders doet, dan de voortstuwende ideeën uit hun maatschappelijke oorzaken verklaren. Verklaarde b. v. de oude opvatting de Fransche revolutie uit de vrijheidszin van de opkomende burgerij, die het juk van absolutisme en adel afwierp, en verklaarde het H. M. de behoefte van het opkomende kapitalisme aan een burgerlijke staat tot de oorzaak van de revolutie, dan moet dit laatste, uitvoeriger uitgedrukt, zóó gelezen worden, dat het opkomende kapitalisme in de burgerlijke massa's het bewustzijn van de noodzakelijkheid van vrijheid op ekonomisch en politiek terrein wekte, een sterke geestdrift voor deze idealen deed ontvlammen en hen zoo tot de revolutionaire daad dreef.

De gedachte, de idee is de middellaar tusschen de inwerking der maatschappelijke factoren op de mensch en zijn historische daad. Wat zoo in de geest leefde en groeide is neergeslagen, gekristalliseerd in de daad, die de maatschappij omvormde, en blijft daarin onvergankelijk bewaard. Maar het blijft ook op andere wijze bewaard; de gedachten, de gevoelens, de hartstochten, de idealen, die de vroegere geslachten tot daden dreven, uitten zich ook in al hun geestesproducten, in hun literatuur, hun wetenschap, hun geloof, hun kunst, hun wijsbegeerte, hun theorieën en ideologieën; en daarin kunnen wij ze onmiddellijk leeren kennen. Zij vormen een afzonderlijk voorwerp van studie in alle z.g. geestelijke wetenschappen.

Voor de gewone geschiedenis, die van de gebeurtenissen en daden, schijnt het niet noodig, altijd deze tusschentrap naar voren te brengen en beide werkingen, van de materiele, de economische wereld op de geest, en van de geest terug op de materiele wereld, afzonderlijk te beschouwen. Het is daar veelal voldoende de samenhang van de materiele oorzaak en de maatschappelijke resultaten aan te wijzen: uit de groei van de produktiekrachten de omvorming van de produktiewijze en de daarvoor noodige, ze begeleidende klassenstrijd en politieke omwentelingen af te leiden. Zoo wordt het, vooral in zéér korte algemeene samenvattingen ook wel gedaan. Wil men echter de geestesuitingen van een periode, zijn ideologie, zijn godsdienst, zijn kunst, de ontwikkeling van een wetenschap begrijpen, dan wordt de inwerking van de maatschappij op de menschelijke geest hoofdzak, en dan is het noodig, diep in het vraagstuk in te dringen, hoe het materiele op de geest inwerkt. Dan moet deze zijde van het Marxisme, de leer van het geestelijke, het denken, het bewustzijn nader ontwikkeld en toegepast worden.

Maar ook voor de geschiedenisverklaring zelf is dat noodig, en tot opheffing van bezwaren tegen onze leer. Passen wij het Marxisme toe op de tegenwoordige tijd, op de geschiedenis die wij beleven en maken, dan staat men er geheel anders voor dan bij een onderzoek van het verleden. Wat in vroegere eeuwen gebeurde: maatschappelijke inwerking op de menschen en terugwerking van de menschen op de maatschappij, is af; de reeks van inwerkingen, waarin de menschelijke geest tusschenschakel is, is telkens voltooid en eindresultaat en oorspronkelijke oorzaak zien wij duidelijk naast elkaar staan. Maar dezelfde keten van oorzaken en uitwerkingen in onze tijd is niet af; wij staan er midden in; talloos zijn de wijzen, waarop de maatschappij bezig is, de menschelijke geest om te vormen, zonder dat dit nog in een volgende daad zijn beslag gekregen heeft, of de gevallen, dat een nieuwe werkelijkheid nog nauwelijks begonnen

is, op de geesten in te werken. Hier kan men dus nog niet een maatschappelijke oorzaak met een praktisch maatschappelijk resultaat verbinden; hier staan wij nog midden in de groeiende processen van inwerking, van langzaam rijpen van nieuwe inzichten, van propaganda, van voorbereiding van komende revoluties. Hier is het eenvoudig verband, dat in de vroegere geschiedenis de bewijskracht van het H. M. vormde, nog niet aanwezig; hier schijnt dan in de ingewikkelde warreling van oude en nieuwe ideeën, van revolutionaire klassestrijd, van reactie en apathie, de leer op allerlei wijzen in strijd met de werkelijkheid te zijn. En hier treedt dan ook de vraag naar het praktisch handelen op (die in het geschiedenisonderzoek niet bestaat); welke rol speelt ons eigen willen en werken in dit proces?

Het is bekend, dat deze zijde van het Marxisme (door duidelijke maatschappelijke oorzaken) in de achter ons liggende halve eeuw te veel op de achtergrond gebleven is. De sociaaldemokratie moest in de parlementaire periode van het rijpende kapitalisme zich beperken tot voorbereiding en rustige propaganda; het proletariaat was nog niet rijp voor revolutionaire daden; dus moest de theorie vooral de noodzakelijkheid van de socialistische revolutie uit de kapitalische ontwikkeling demonstreeren. Daar de sociaaldemokratie niet tot daden opriep, maar omgekeerd tot afwachten aanspoorde, tot de materiele omstandigheden rijp zouden zijn, nam de theorie de vorm aan van een mechanisch verband tusschen economische oorzaken en maatschappelijke omkeeringen, waarbij de tusschenschakel van de menselijke aktiviteit uit het gezicht verdween. Het is bekend, en niet toevallig, dat juist diegenen onder de theoretici, die tot de woordvoerders van een nieuwe aktievere taktiek behoorde, ook in de theorie de nadruk legden op de tusschenschakel van de menselijke geest en zijn samenhang, passief en actief, ontvangend en inwerkend, met de maatschappij.

(Slot volgt).